

NOTE EPIGRAFICE

Seria VII*

INSCRIPTII „FALSE” DIN DACIA CARE SÎNT AUTENTICE

În cercetarea asupra activității lui St. Zamosius ca epigrafist și plăsmuitor de inscripții latine¹ s-au arătat procedeele și scopurile urmărite prin ticiulirea de texte de către acest istoric umanist ardelean, care ocupă locul de frunte între „falsarii” Daciei romane. Majoritatea relativă din aceste produse plasate în Dacia de erudiții epocii umaniste, din sec. XVI-XIX (în total vreo 80 „texte”, CIL, III p. 6*-12*, nr. 35*-105* și p. 35*, nr. 294-5*) sunt opera lui Zamosius, în proporție de 3/8. Între textele lui au fost însă identificate trei sau patru piese autentice, pe care acum un secol Th. Mommsen le-a stigmatizat injust ca „falsae”. Dar nu numai între falsurile lui Zamosius există texte autentice: numărul unor asemenea documente nedreptățite de critica aspră a lui Mommsen este ceva mai mare, fapt necesar a fi scos în relief spre a recupera noi texte autentice pentru istoria Daciei romane. În adevăr, dintră inscripțiile de aici considerate și cuprinse (la cele mai multe, fără nici o rezervă) între „falsae” în CIL III, au fost reabilitate ca perfect autentice pînă în 1960 trei piese ce sănt remarcabile documente epigrafice (CIL, III 294*, 37* și 73*) și pe care le mentionăm din nou mai jos, avînd a face unele precizări și completări de amănunt în legătură cu peripețiile prin care au trecut ele în epoca modernă ori în fișele erudiților epigrafiști și amatorii de antichități romane. La acestea se adaugă o altă grupă de vreo șapte inscripții din cele iesite la iveau în cursul sec. XVIII-XIX-lea, ce pot fi cu destulă probabilitate restabilește ca autentice ori măcar ca interpolate.

Reexamînînd integral capitolul de „Inscriptiones falsae vel alienae” din Dacia română, grupăm în ordinea lor, din CIL,

III (nr 35*-105*) într-un repertoriu cele 10 inscripții evident sau probabil autentice, greșit clasificate prin hipercritică ori lipsă de suficiente detalii documentare în marea publicație epigrafică berlineză.

1. — CIL, III 36*, descoperită la 1831 în „Cetatea veche (Óvár)” din Cluj (Napoca), copiată de soția br. Jósika János și comunicată lui A. Steinbüchel (infra, nr. 2), din ale cărui hîrtii a fost transcrisă de J. F. Neugebaur, *Daciens* (1851), p. 224, nr 6, apoi de Ackner-Müller nr 730, Jakab Elek, *Kolozsvár története* [Istoria Clujului], I (1870), p. 120:

CERERI AVGVSTAE
SACRVM
PRO SALVTE IANVARII
HILARIS DISPOSITORIS
AREAE ET HORREI HVIVS
QVI . . . . .

În CIL, III e cuprinsă printre „falsae” împreună cu nr 35* și 37*, „titulos quosdam c. a. 1831 a nescio quo homine Claußenburgi degente imperite factos, quorum unum adeo saxo incidi iussit auctor, reperies in falsis” (CIL, III p. 169). Sigur că CIL, III 35* este un fals grosolan săpat în piatră, al anticarului erudit clujan și celebru falsificator Samuil Literati Nemes (cum a recunoscut anterior C. Torma), fiind comunicat lui Steinbüchel de baroneasa Jósika împreună cu celelalte două inscripții, din care însă 37* (infra, nr 2) este absolut autentică. Rămîne de văzut întrucît 36* intră în categoria „fictive” cu 35* sau mai curînd la autentice cu CIL, III 37*. O soluție definitivă la această întrebare nu e posibilă deocamdată. Oricum, inscripția 36* nu apare suspectă în măsura presupusă de Mommsen („imperite facta”); probabil să fie mai cu-

* Seria I în *Dacia*, XI-XII 1948, p. 269-270; II în *Epigraphica* (Milano), X 1950, p. 14-20; III în *Godišnik* — Plovdiv, 1954, p. 199-201; IV în *SCIV* X 1959, p. 139-143; V în *SCIV* XI 1960, p. 405-409; VI în *Studii și comunicări* (Sibiu), 1965, p. 205-210.

¹ În formă abreviată: „Istoricul Zamosius [Szamosközy I.] și informațiile sale despre Clujul antic”, în *Probl. Muz.* 1960 [1961], p. 215-218.

rind greșit copiată ori întregită, căci elementele textului pot să aibă o justificare în analogiile din materialul epigrafic. Dedicății „Cereri augustae sacrum“ nu sunt o raritate; în Dacia pînă acum un exemplu, altarul dela Ampelum (Zlatna), în biserică din com. Pătrîjeni, „Cereri aug. sacrum, Suriacus aug. n(ostr)is disp(en)sator aura(riarum)“². Mai rară este formula „Cereri augustae sacrum pro salute...“³. Personajul „Iauuarius Hilaris dispositor areae“ ar putea fi mai curind un „dispensator arcae“, pentru care nu lipsesc exemple⁴; se poate menționa și un „disp(en)sator hor(reorum)“ (CIL, III 11540), întrucît în epigrafa napocensă este de fapt vorba despre un „horreum“.

— Oricum, o falsificare din partea baronesei clujene nu e de presupus în ce privește CIL, III 36* (la fel ca la 37*), iar Literati Nemes nu cunoștea atîta epigrafie latină încît să poată tici un text epigrafic cu elemente autentice; de aceea, CIL, III 36* este mai curind o copie greșită ori interpolată decît inscripție integral „imperie ficta“. S-ar putea ca și aceasta (cum a fost 37*) să fie zidită undeva într-un perete de clădire, acoperită cu tencuială, var sau alte pietre, în cadrul Clujului central, „cetatea veche“.

2. — CIL, III 37*, din Cluj, stigmatizată de Mommsen ca falsă, a fost reabilitată de M. Macrea în 1949 („O inscripție care nu e falsă“, în AISC V p. 297—301, cu o fotografie). Prin regăsirea și identificarea fragmentului acestei inscripții onorifice, zidit dar vizibil mai demult în clădirea Muzeului de Istorie (Institutul de Istorie, Cluj, str. Em. Isac, fost Bastion-Bástya-Gherescu, nr 2; în interiorul curții). Macrea dovedește în chip ingeniros și deplin convingător perfecta autenticitate a epigrafei pe care patriarhul epigrafei latine, însînind-o între textele apocrife (CIL, III 37*), o declară împreună cu alte două (35* și 36*) „falsificări stîngăce ale vreunui cetătean care a stat la Cluj, pe la a. 1831“ (Mommsen, CIL, III p. 169). Autenticitatea inscripției napocense este mai presus de orice îndoială: *Imp(eratori) caesari / Marco Anto/*

² *Materiale*, VI 1959, p. 888 (= Tudor, *Istoria sclavajului in Dacia romană*, 1957, p. 277 = AnnEp. 1959 308); cf. *Thesaurus linguae Latinae*, onomasticon, III 340, unde sunt citate numeroase exemple din alte provincii: CIL, III 3942, 8085, VIII 1398, 1623, 6041, 21821, 23859, 23890 etc. Din Dacia mai poate fi adăugat exemplul dela Sucidava CERERI..., *Dacia*, XI-XII p. 155 (= Tudor, *Oltenia română*, ed. II, 1958, p. 403, nr. 153).

³ „Cereri sacrum pro salute Caesarum Aptus Triconis I(ibertus)“ din Vidy, Elveția, AnnEp. 1939, 208.

⁴ CIL, II 1198 „dispens(at)or arc(ale patrion(i) vi)kar(i)“, III 4797 „disp. arc(ar. regui Noric(i))“; cf. Liebenam, RE V (1903), 1189—1198; *Thes. linguae Lat.*, III 1399—1401.

⁵ „Th. Mommsen o declară falsă probabil din două motive: întîi pentru că în manuscrisul lui Steinbüchel ea urmează după alte două inscripții din Napoca copiate de baroneasa Josika, care deasemenea sunt considerate ca false (CIL, III 35*, 36*), în al doilea rînd pentru că numele împăratului Gordian III și Marcus Antonius Gordianus, nu „Antoninus“ cum era transcrit în manuscrisul lui Steinbüchel“ (AISC, V p. 297—8).

nio Gordiano / Pio felici in/victo aug(usto) p[on]tif(ici) max(imo) [trib.] p[ot. . . .] resp(ublica) col(oniae) Nap(ocensis) di- catissima numini maiestatique eius?]. Reabilitînd și întregind epigrafa, pe care o încadrează istoric, Macrea dă și explicația felului cum a ajuns acest text în CIL, III între „falsae“⁵. Se vede că și aici, dintr-un ascuțit și uneori exagerat spirit critic, Mommsen s-a pronunțat cam în pripă despre o epigrafă pe care n-o cunoștea decît din manuscrise, nu totdeauna sigure, clare; de aici „eroarea“ mommseniană.

Dar asupra datei și a împrejurărilor în care inscripția (copiată de soția lui Josika din Cluj) a ajuns unde se află azi există o informație autentică din a. 1870, pe care însă n-a putut să o valorifice nici cel care o dă, eruditul istoriograf al Clujului Jakab Elek; după amintirea unui inginer constructor Anton Gaiser, care a executat multe lucrări de construcție în Cluj, Jakab relatează următoarele: pe la a. 1837, „cu ocazia clădirii casei Horváth — azi [1870] Rutska [localul Muzeului-Institut de Istorie, str. E. Isac, 2] — din Óvár (cetatea veche) la intrare în partea dreaptă, Gaiser însuși a zidit în perete o piatră, din a cărei inscripție — spune el (Gaiser) — își aminteste de numele *Antonius Gordianus*. Epigrafa este probabil cea pe care o dău și eu mai jos (după Neigebaur). Identitatea lor nu poate fi stabilită din cauză că piatra [din casa Horváth—Rutska] s-a pierdut“ (Jakab, *Kolozsvár tört.*, I 1870, p. 132). De fapt, Jakab reproduce la p. 140 (după Neigebaur, *Dacien*, p. 226, nr. 17) o inscripție dela Napoca pomenind pe Gordianus (CIL, III 858), fără să știe însă că epigrafa „pierdută“ (CIL, III 37*) fusese reprodusă la textele din Turda (Potaissa), după una care se asemăna bine (infra, nr. 3) de același Neigebaur (o.c., p. 201), care — cum spune — o copiase la 1847 în Venetia după manuscrisul lui A. Steinbüchel. De relevat că bătrînul Gaiser (arhitect, nu epigrafist ori măcar arheolog, anticar) își amintea, după 30 de ani, forma corectă a numelui de

împărat roman din inscripția „falsă“ (CIL, III 37*): *Antonius Gordianus*.

3. — CIL, III 38*, din Turda (Potaissa), transcrisă numai de Zamosius, poate fi considerată ca autentică (supra, nota 1): *Imp(erator) caes(ar) M(arcus) Ant(oni)us Gordianus / Pius felix invictus aug(ustus) / basilicam leg(ionis) V Mac(edonicae) / [fecit, refecit? curante...?...]. — Basilica legionis este termen nou, unicum în epigrafia Daciei, cunoscut în inscripții din alte provincii (cf. RE, III 94; *Thesaurus linguae Latinae*, II 1906, p. 1763).*

4. — CIL, III 60*, Alba Iulia (Apulum), după carteia italianului Domenico Sestini, *Viaggio per la Valachia* [voiaj făcut în a. 1780], 1815, p. 101 „esiste pure nel muro (cetatea Alba Iulia) una bella statua a torso di qualche personaggio romano, ma senza testa e senza piedi. Indi si osserva una grande iscrizione e in buoni caratteri romani, essendo del tutto corrosi, a riserva di C. CAESAR ch'è molto chiaro“. MommSEN o înregistrează între falsuri cu observația „omnino error subest“, ceea ce e destul de probabil; dar Sestini⁶, eminent scriitor de proză, om cult și fidel narator de fapte și situații, cu siguranță nu era un impostor, nici falsificator de inscripții; incit este cert că n-a scris din imaginea literelor „C. CAESAR“ pe care spune sincer și veridic că le-a citit „foarte clar“ pe o piatră uzată clădită undeva într-unul din zidurile cetății construite de austrieci la inceputul sec. al XVIII-lea; trebuie deci să fie un fragment autentic dintr-o inscripție imperială dela Apulum, în care primul C ar fi poate rest din P(?), eventual formula „... IMP CAESAR...“.

5. — CIL, III 65* înregistrează la Zlatna ca o inscripție „PROC AVR“, care ar fi fost ticiuită de Sam. Köleséri, *Auraria Romano-dacica* (Sibiu, 1717), p. 18 „provinciae rectores: praesides et praetores; collegii autem Aurariarum procuratores et nonnumquam NOMINE AVG appellabantur; et subinde ipsi PRAESIDES procuratorum officio fungebantur, prout SCAVRIANVS primus a Traiano missus in marmore epitaphiali ad Zalaknam invento PROC AVR fuisse

legitur“. Aici trebuie să fie o confuzie a lui Köleséri (cunoscut și ca falsificator de inscripții, cum a relevat MommSEN, CIL, III p. 157), care a făcut legătura între guvernatorul Daciei Terentius Scaurianus și „Scaurianus caes. n. ser. vil.(?)“ din inscripția funerară CIL, III 1610 (probabil dela Zlatna, ori Turda?), unde a citit — după preocupările sale — „PROC AVR“ (v. SCIV, VI 1955, p. 884).

6. — CIL, III 73* din Streisîngeorgiu (Sztrigyszentgyörgy; r. Hunedoara); „in Sancto Georgio VAT., in Zenth Georg CLVS., ad S. Georgii VIND., in Sancto Georgio prope Iaurinum ACC. In oppido Wincz addit GRVT., propterea quod statim sequitur apud VAT. ACC. inscrip. Winczensis. De fratre Georgio Martinuzzi Vinczii habitante ibique interfecto a. 1551 non recte cogitant Ackner et Mueller n. 271 [corect: 272]. d.m. / m.ulp.pro-pre / tori vix.an.LI / ulp.con.cum / filio / p.p. / v.s.l.m. Mezerius habet. Dant Vatic. n. 81; Clusii sched. Hag. (inde Grut. 489, 6); Accursius n. 86 (=Vind. n. 59). — Suspecta est cum per se tum quod praecedunt in cod. Vat. n. 72—80 fictae Sarmizegetusenses. — 6 PP. I Clus.; 7 habet solus Vatic.“. — Observația lui MommSEN „suspecta est...“ arată că el nu consideră acest text ca integral falsificat; în realitate apărea suspect din cauza transcrierii greșite și a interpolării unui text care este absolut autentic și existent pe piatră, ajuns la cunoștința epigrafiștilor moderni mai târziu și publicat în suplimentul CIL, III nr. 7892, cu lectura incompletă și unele mici greșeli din cauză că față scrisă a epigrafei este mult avariată. Legătura între CIL, III 73* și 7892 cu stabilirea evidentă a identității lor a fost făcută de N. Gostar, care în 1956 a revizuit lectura altarului⁷ existent în vechea biserică românească în același sat Streisîngeorgiu unde o văzuse Mezerius la inceputul secolului al XVI-lea: D.M. / M. VLP. IERIO(?) / DEC COL / VII[x] AN XXI / VLP OP[i]AVA / FILIO / P.P. — Epitaful pare să fi fost adus, pe la a. 1500, mai curind din preajma Sarmizegetusei — Ulpia Traiana romane, decit să fie de origine locală, de la Streisîngeorgiu sau din alt sat al Tării Hațegului⁸.

⁶ Domenico Sestini florentin (1750—1832), arheolog, numismat, erudit și călător celebru în a doua jum. a secolului XVIII (Encyclopædia Italiana, XXXI 1936, p. 502).

⁷ N. Gostar, Două inscripții mezeriene, în *Analalele științifice ale universității „Al. I. Cuza“* (din Iași, sec. III, IV (1958), p. 31—36.

⁸ Independență și fără să știe de apariția ei la a. 1889 în CIL, III nr 7892, au „descoperit“ și reprodus textul inscripției alți exploratori și turiști, cu greșeli de lectură: B. Jánó, AÉ, XXXII 1912, p. 56, după care o ia G. Finály, AA, 1912, col. 532; Em. Pleșterescu, *Ziarul științelor și culturilor*, XXXIV 1931, p. 340.

7. — CIL, III 74*, din Bretea Română (r. Hațeg) „Apolloni Granno et sanctae Sironae dis praesentibus, Q. Axius Aelianus v.e.proc.aug.c.“, copiată de Zamosius (supra, nota 1), pare a fi autentică, precum a încercat să demonstreze N. Gostar (*Materiale*, II 1956, p. 635—8).

8. — CIL, III 88*, din Bretea „D.M. C. IVLIVS SECVNDI(nus) VE(teranus) LEG XIII G VI(xit) AN LX, Q(?) IVL SEC(undus??) F(ilius) P(atri) P(ientissimo)“ este foarte probabil autentică, transcrisă eventual cu unele erori și păstrată numai de Zamosius (supra, nota 1).

9. — CIL, III 102*, din Drobeta (Turnu Severin), după J. F. Negebaur, *Dacien*, p. 111, care scrie „ein Stein mit Inschrift: IM.SEV., welcher nach Widdin gebracht worden sein soll“. Inscriptia e reproducusă și de Ackner-Müller nr. 14, fără a-i contesta autenticitatea. Mommsen o cuprinde între falsae căci „videtur facta propter nomen oppidi“, adică Turnu Severin, — ceea ce este o artificioasă combinație savantă, prea putin verosimilă. Negebaur nu era un falsificator de epigrafe (buna lui credință nu poate fi trasă la îndoială), ci un merituos explorator al ruinelor și monumentelor Daciei, un copist adesea neglijent, lipsit de sistemă (nu era epigrafist, nici arheolog de meserie, ci „consul“, om de administrație și treburi publice, pasionat amator de antichități), care încurcindu-și unele din însemnări („fișele“), reproduce cîteva inscripții de două sau chiar de trei ori (la localități și în forme diferite), cu greșeli; dar nu scornește texte epigrafice. În inscripția dela Turnu Severin, a cărei autenticitate n-avem motive temeinice să o punem la îndoială, pare să se ascundă un fragment cu dedicăția I M S E V, eventual *I(nvicto) M(ithrae) Sev(erus) posuit?* sau ceva asemănător.

10. — CIL, III 294*, din Gherla (Szamosújvár), cărămidă patrată (27,2×27,2×4,5 cm) descoperită la 1890 în substructiile băii dela castrul roman; achiziționată pentru muzeul din localitate de către entuziastul erudit și colecționar gherlean I. Ornstein (Pappenheim), care a semnalat-o savanților spre publicare, mai întii epigrafistului budapestan Robert Fröhlich; apărută sub semnătura acestuia (F.R.) în AL XII 1892, p. 169—170, cărămidă, scrisă cu vîrful unui

bețișor ascuțit (înainte de a fi arsă), are următorul text: TERENTIUS FEHEL / TITVS DECI BITVS / LOS GAIIVS GEMEL / TAMARCIANVS / ABCDEF- GHIKLM / NOPQRSTVXYZ. — Fröhlich a dat și explicații pentru cîteva din nu-

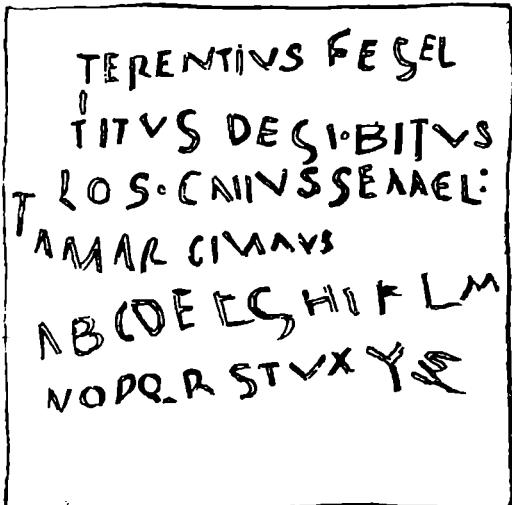

Fig. 1. Inscriptia pe cărămidă, din Gherla (CIL, III, 294*).

mele proprii, ca și pentru rostul întregului text, considerîndu-l ca o listă de soldați din formația auxiliară ală II Pannoniorum staționată la Gherla, care luceau la cărămidăria unității. Ultimele două rînduri sint literele alfabetului latin ce se mai întîlnesc pe cărămizi similare⁹. După o fotografie trimisă de Ornstein, A. Domaszewski publică inscripția în CIL, III suppl. p. 35*, nr. 294* între „falsae“ afirmînd „in tegula antiqua litterae noviciae exaratae sunt“. Astfel, aproape cu intenție, el încerca să compromită cu stigmatul „falsității“ și să scoată din rîndul documentelor epigrafice ale Daciei romane o inscripție prețioasă mai ales sub raportul onomatalogic și demografic.

Dar cel care scosese la lumină făcînd cunoscută epigrafa tegulară gherleană nu s-a dat bătut: a scris „pentru a salva onoarea ei“ o broșură¹⁰ demonstrînd că seriositatea și buna credință a celor doi descoperitori gherleni (K. Osti-

⁹ In Dacia, CIL, III 8077, 10, din Ulpia Traiana-Sârmizegetusa (în muz. Deva).

¹⁰ I. Ornstein, *Zur Ehrenrettung eines Fundes der Römerzeit*, Szamosújvár (Gherla), 1904, 4 p., cu o fotografie (după care s-a făcut desenul nostru, fig. 1).

an, I. Kepri) nu poate fi pusă la îndoială: nu poate să fie vorba de un „fals” modern, că vreme piesa a fost aflată împreună cu alte numeroase cărămizi romane în locul original („in situ”, chiar punctul unde a stat vreo 16—17 veacuri era marcat prin amprenta negativului lăsat de text în pămînt); nu prezintă nici un element suspect. Autenticitatea inscripției a fost verificată ulterior și de G. Finály, care având ocazia să vadă la Gherla cărămidă, „afirmă categoric, contra lui Domaszewski, că Fröhlich și Ornstein au dreptate să considere sgîrrietura (textul) ca autentică, antică” (AÉ, XXVI 1906, p. 39), — ceea ce este perfect

întemeiat și ușor de controlat după originalul epigrafei aflătoare în colecția Școlii medii (fostul liceu „Petru Maior” din Gherla; v. fig. 1). — Din lista de nume proprii conținută în primele patru rînduri sunt de relevat *Bitus* tracic și *Los(sa?)* foarte probabil celtic (sau illir?), care au fost omise și trebuie să fie adăugate în listele de nume „barbare” ale inscripțiilor din Dacia¹¹ și care — dacă este vorba de elemente militare din ala II Pannonicorum — constituie un indiciu despre recrutarea și compunerea etnică a acestei unități în timpul staționării ei în Dacia romană.

I. I. RUSSU

EPIGRAPHISCHE MISZELLEN

VII. Reihe

(Zusammenfassung)

Bei einer Überprüfung der Inschriften aus Dazien, die in CIL, III als „falsae“ angeführt sind (S. 6*—12*, Nr. 35*—105* und S. 35*, Nr 294*—295*) ergibt sich die Feststellung, dass ein Teil von diesen sicher oder wahrscheinlich echt sind, u.

zw. CIL, III 36*, 37*, 38*, 60*, 65*, 73*, 74*, 88*, 102*, 294*. — Nr 37*, 73* und 294*, die die Herausgeber des CIL, III nicht gesehen hatten, wurden im Original wieder aufgefunden.

¹¹ AISC, IV 1944, p. 210 și 231; V 1949, p. 287 și 293. De la Gherla sunt de amintit nume trace, ca *Brisenus*, *R...*, illire *Scenobarbus Dasi*, celii *Sepenestus Rivi* etc. (ProblMuz., 1964, p. 178; supra, p. 164).